

Tatjana Lavrecka
Daugavpils Universitāte, Latvija

RIETUMEIROPAS MODERNISMA ATBALSIS A. ČAKA STĀSTOS: NARATĪVA STRATĒGIJA

Abstract

During the 19th and 20th centuries Latvian literature is enriched by the newest West-European cultural and also philosophic tendencies, which are immediately adopted by early modernists and sustained by posterity. A. Chaks borrowed a particular manner of narration, where the artistic space is as narrow as possible, but very scrupulous in details. The category of time in the works of A. Chaks is merged with the category of space in such an original mode that their synthesis tends to expand into eternity.

A. Chaks draws the attention also to the ideas of existentialism, which have gained a great deal of popularity in the Western cultures. The personification of inanimate world is related to the theory of the search of „purpose of existence” of Martin Heidegger. The motive of death is brought forward as one of the central motives, through which the author accentuates rapidity of life, which is defined by inevitability of death.

The concept of overman, the idea of revaluation of all values, strife for power etc. The philosophical point of view of F. Nietzsche are employed also by A. Chaks, but they do not become a baseline in his works.

In revelation of conflicts of nature and civilization in the prose works of A. Chaks there exists certain similarity with the model of world presented by K. Hamsun, in the center of which there is a contradictory personality of modernism epoch, who just like the characters of F. Kafka cannot unite with the world, cannot overcome incomprehensible sense of guilt and fears of power of irrational forces.

Atslēgas vārdi: pārcilvēka koncepcija, eksistenciālisms, nāves motīvs

Bez cilvēkiem nebūtu kultūras, tas ir viennozīmīgi; bet, kas ir īpaši atzīmējams, bez kultūras nebūtu arī cilvēku. Kliffords Gircs darbā „Kultūras koncepcijas ietekme uz cilvēka koncepciju”(Geertz 1973: 33-54.) atzīst: „Kļūst par cilvēku-tas nozīmē kļūst par indivīdu, iegūt individualitāti, bet individualitāti mēs iegūstam, pamatojoties uz kultūras patēriņiem, kas vēsturiski izveidojušies kā nozīmju sistēmas, pateicoties kuriem, mēs piešķiram formu, kārtību, jēgu un virzienu mūsu dzīvei.”(Мостова 2006: 135)

Kā viena no kultūras sastāvdaļām, bez šaubām, ir literatūra, kas veido un vienlaicīgi atspoguļo jebkura indivīda attieksmi pret dzīvi un pasauli kopumā. „Sistēma „literatūra” ir sarežģīta, nestabila, nelineāra sistēma, kas ir spējīga pašstrukturēties, pašregulēties, pašreproducēties.”(Климантович 1986: 56-58) Neskatoties uz to, ka kultūra, un literatūra tai skaitā, var attīstīties noslēgtā, norobežotā telpā, bieži vien tā veidojas mijiedarbībā ar citu tautu kultūras un mākslas nozarēm.

20. gadsimta sākumā latviešu literatūra daudz plašākos apmēros nekā līdz tam nonāca kontaktos ar citām pasaules literatūrām un kultūrām, palielinājās šo kontaktu nozīme rakstniecības procesos. Galvenokārt periodikā („Jaunākās Ziņas”, „Pēdējā Brīdī”, „Latvijas Kareivis”, „Latvis”, „Zalktis”, „Zeltene”, „Daugava” u.c.), bet arī atsevišķos izdevumos parādās tulkojumi no krievu, vācu un skandināvu tautu valodām. (Novālis, R.M. Rilke, K. Hamsuns, F. Kafka u.c.). 30. gados to skaits ievērojami papildinās ar angļu, amerikāņu un franču autoru darbu

tulkojumiem. Dažāda satura tulkojumi ir sastopami arī apgādos „Grāmatu Draugs”, „Valters un Rapa”, „Laikmets”, „Senatne”.

Līdz ar plašo daiļliteratūras klāstu ienāk arī jaunas filozofiskas tendences, no kurām īpašu popularitāti gūst F. Nīčes („Tā runāja Zaratustra”) filozofija, A. Bergsona intuitīvisms, tāpat arī Z. Freida un K. Junga izstrādātā psihoanalīze. 20. gs. latviešu autori, apgūstot Rietumu lielo tautu kultūras mantojumu, tiecās izprast un arī savos darbos attēlot sarežģīto un pretrunīgo laikmetu un cilvēku tajā, meklēja dažādas radošās izteiksmes iespējas, tādējādi izkopjot un attīstot visdažādākos literatūras virzienus un stilus. Literatūras kritika, teātra estētika, skatuves darbība, tulkojums, cenzūra, izdevumu tipi, kā arī apgūstamā autora pieredzes pārņemšana caur oriģināldaiļradi veido galvenos recepcijas aspektus.

A. Čaks pieder pie latviešu modernistu paaudzes, kas pārliecinoši ienāk dzejā 20. gs. 20. gadu beigās, bet prozā galvenokārt – 30. gados, kaut gan viņa pirmie literārie mēģinājumi šajā žanrā radās jau 20. gados („Mans draugs Salmiņš” (1923), „Daba” (1929), „Mušas” (1929)) un publicēti izdevumos „Latvijas Kareivis” un „Piesaule”. Viņa daiļrades novatorisms izpaužas gan formas, gan satura ziņā. A. Čaka lirikas Es ir pārdrošs un izaicinošs pašpuika, kas uzdrošinās atklāti izteikt savu viedokli, pievērst uzmanību šķietami mazvērtīgām lietām; dažbrīd viņš ir romantisks sapņotājs ar dziļi jūtīgu dvēseli. A. Čaka prozas varonis savās izjūtās ir atturīgāks, vairāk intraverts. Viņā prieks sadzīvo ar smeldzi, patiesības alkas ar cilvēkam nolemto.

Neapšaubāmi, ka rakstnieka meistarības attīstību ir sekmējusi citu tautu kultūra, kuru viņš iepazinis gan tulkojumos, gan dažkārt oriģinālvalodā. Diemžēl periodikā ne vienmēr parādījās augstvērtīgākie darbi. Daudzveidīgāku un plašāku literatūru piedāvāja Jāņa Rapas atbalstītais literatūras, mākslas un zinātnes mēnešraksts „Daugava” (1928 - 1940), kura vērtību cēla arī tas, ka izdevumā papildus tika piedāvāts ieskats par tulkotajiem autoriem un viņu daiļradi. 30. gados „daugavieši” sāk rīkot ceļojošus salonus, kur tikšanās reizēs darbinieku dzīvokļos vai mākslinieku meistardarbnīcās, tika lasīti referāti un apspriestas dažādas kultūras aktualitātes – sākot no folkloras, Latvijas vissenākās vēstures līdz pat modernisma tendencēm jaunākajā ārzemju literatūrā.

Dzejnieks bija arī pastāvīgs Misiņa bibliotēkas apmeklētājs, kaut gan A. Čaka lasītāja intereses bagātīgi apmierina arī viņa drauga mākslinieka Niklāva Strunkes izveidotā bibliotēka, ko tas savācis ārzemju ceļojumos un studija laikā. Līdzās grāmatām par futūrismu, kubismu, imažinismu u.c. virzieniem mākslā, atrodami arī svešzemju daiļliteratūras un filozofiska satura darbi oriģinālvalodās.

19. gs. beigās un 20. gs. sākumā Eiropas kultūrā grūti atrast radošu, domājošu personību, kuru neietekmētu Nīčes filozofija. F. Nīčes filozofiskie darbi – to pretrunīgums, mākslinieciskā kvalitāte, laika gara izjūta, garīgās krīzes nojausma bija organiska gadsimtu mijas latviešu un

Eiropas kultūrvidē, tāpēc tie kļūst par spēcīgu ierosmju avotu ne tikai latviešu agrīnajiem modernistiem, bet arī nākamajām literātu paaudzēm. Latviešu modernisti savā daiļradē cenšas realizēt neatkarību no sociuma un ideoloģijas. F. Nīčes filozofisko ideju ietekmē pievēršas individuālismam, tiecas izteikt savu īpašo pasaules izjūtu. Pārcilvēka koncepcija, visu vērtību pārvērtēšanas ideja, varasgriba u.c. F. Nīčes filozofiskās nostādnes nav svešas arī A.Čakam, taču tās nekļūst par viņa daiļrades vadlīniju. Par spilgtāko A.Čaka darbu šajā sakarā var nosaukt stāstu „Meitenes galva”, kurā autors atspoguļo varoņa vēlmi radoši sevi apliecināt, uzdrīkstoties nostāties pret sabiedrību un tās pieņemtajām normām.

Sevišķi plašu rezonansi 19.gs. beigās un 20.gs. sākumā gūst jaunās personības problēma, kas sakņojas Nīčes pārcilvēka teorijā - *"gan mākslinieka, dzejnieka, gan viņa varoņa invariantais modelis, kam raksturīga atbrīvošanās no visiem sociālajiem un morālajiem imperatīviem: pārcilvēks", kurš iedzīvina nīčeānisko, aiz labā un ļaunā robežas esošo "stipro cilvēku" un "daiļo personību"..*(Sproģe, Vāvere 2002: 17)

A. Čaks, būdams labi izglītots un erudīts cilvēks, ne vienreiz vien tieši, bet, iespējams, arī neapzināti ir pievērsies F. Nīčes filozofijai. No ievērojamā filozofa pamatidejām (nihilisms, visu vērtību pārvērtēšana, pārcilvēks, varaskāre, mūžīgā atgriešanās) īpašu nozīmi pasaules literatūrā ir ieguvusi pārcilvēka ideja, kura 19.gs. beigās spilgti projicējas S. Pšibševska darbā „Homo sapiens” un kurai nedaudz 20.gs. 30. gadu vidū pievērsies A. Čaks stāstā „Meitenes galva”.

F. Nīče darbā „Tā runāja Zaratustra” raksta: „...jārada jauns cilvēktips: brīvdomīgs, drošsirdīgs, stiprs, enerģisks, varonīgs un valdonīgs.” (Nīče 1939: 7).Daudzi F. Nīčes pētnieki uzskata, ka viņa darbi nesniedz gatavas atbildes, tie, pateicoties savam metaforiskumam, simbolismam, formulējumu bagātībai, ļauj meklēt savas interpretācijas. Arī pārcilvēka koncepcija ir ārkārtīgi nenoteikta un pretrunīga.

„Taču „ pārcilvēka” ideāls nesniedz ārpus poētiskās neprecizitātes un nenoteiktības. Vienā sākotnējā nozīmē to izprot kā lielo individualitāti, kura pretēji masai realizē savas pirmtiesības. „Daudzu-pārāk-daudzu” bara pūlis tikai tādēļ arī eksistē, lai retajos laimīgajos gadījumos no tā dzimtu pārāki par to „pārcilvēki”, kuri cauri gadsimtiem sveicina viens otru kā visas šīs bezjēdzīgās kustības jēgas nēsātājus(...) No otrās puses „pārcilvēks’ ir cilvēku sugas augstākais tips, kas vēl ir jāizaudzina- spēcīga šķira, kas būdama brīva no ierobežojošās un traucējošās vergu morāles, varenajā dzīves attīstībā baudītu savu kunga varu.”(Виндельбанд 1998: 466)

Šie divi traktējumi F. Nīčes daiļradē nepārtraukti nomaina viens otru, tādējādi radot pārcilvēka koncepcijas nenoteiktību un dodot iespēju A. Čakam veidot individuālu koncepciju.

A. Čaka stāsta „Meitenes galva” centrālais tēls ir vienkāršs elektromontieris kādā mazpilsētiņā, kura uzdevums ir apzinīgi pildīt savus amata pienākumus. Jau sākotnēji viņam ir atvēlēta autsaidera loma, ko nosaka ne tikai jaunekļa necilā profesija, bet arī nelielais augums un milzīgais deguns, kas kļūst par cilvēku galveno baumu objektu.

Būtiska kļūst indivīda un sabiedrības attiecību problēma, ko rada gan tēla personības īpatnības, gan ārējais veidols, gan sabiedrībā eksistējošie stereotipi. Par jaunekļa iedvesmas avotu kļūst aizraušanās ar kokgriezumiem. Koks pakļaujas viņa gribai, viņa varai. Tā ir māksla, kuras varā viņš ir, un reizē tas, pār ko viņš valda un ir noteicējs. Tiek realizēta F. Nīčes akceptētā varas gribas koncepcija.

Sapnī redzētais smaidošas meitenes tēls liek jauneklīm ar jaunu sparū pievērsties radošajam procesam. Viņš apjauš, ka tieši šis tēls ir jāiedzīvina kokā. Jauneklis atsakās no reālās pasaules pilnībā pakļaujoties mākslas varai, radošajam procesam, tieksmei sava iluzorā mērķa realizācijai.

Balstoties uz F. Nīčes filozofiskajām idejām, jāsecina, ka notiek varoņa cīņa pašam ar sevi, cīņa ar savu iekšējo “Es”. Tā ir cilvēka- zvēra pārtapšana pārcilvēkā. Sasniedzot mērķi, jauneklis mirst, taču jaunekļa nāvei nav beigu semantiskās nozīmes, tā akcentē izmaiņas, kas pārradījušas cilvēku, pacēlušas pār pūli un ikdienību. Ir noticis savdabīgs iniciācijas process, kura rezultātā mākslinieka gars ir iemājojies savā mākslas darbā, atstājot pasaulei „mūžīgo gaismu”, proti, cerību, ka, iespējams, māksla izglābs pasauli.

F. Nīče ļoti asi vērsās pret „mazajiem” un nevarīgajiem ļaudīm. Viņš uzskata, ka mazie un nevarīgie ir garā vājie, kas grib savu eksistenci attaisnot ar novecojušām vērtībām. Nevienam nav liegts pārstāt būt par tādu un pieņemt pārcilvēka ideju. A. Čaka stāstā „Meitenes galva” jauneklis izceļas no pūļa ar vēlmi sevi apliecināt, uzdrošināties, pierādīt. Viņu neuztrauc pūļa viedoklis. Lai sasniegtu savu mērķi, savu ideālu, viņš, pirmkārt, nošķir sevi no pūļa, paceļas tam pāri, jo tas ierobežo viņa brīvību un neļauj pašrealizēties. Otrkārt, tiecas „nogalināt” sevī romantisko sākotni un pieņem dzīves skarbo realitāti, nemitīgi mudina sevi uz aktīvu rīcību- it kā nemitīgi kādam spītēdams un cenzdamies pierādīt savu „varību”- savu spēku un spēju neierobežotību. Tā ir pastāvīga tieksme pašapliecināties, kas izpaužas radošā procesā, kura laikā jauneklis jūtas kā pats lielais Radītājs.

A. Čaka stāstā „Meitenes galva” galvenais varonis necenšas kļūt par Cilvēkdievu, kas vēlas vadīt pūli un mainīt pasauli, jo viņš realizē savus individuālos mērķus- cenšas sasniegt pilnību un harmoniju sevī. Iespējams, ka 20. gadsimta 30. gadu otrās puses(kad tapa stāsts) politiskā situācija nosaka autora Aleksandra Čaka izvēli, tas ir, likt varonim iet bojā, bet ne kļūt par pārcilvēka ideju paudēju.

A. Čaka daiļradē tiek aktualizētas arī Rietumos popularitāti guvušās eksistenciālisma idejas. Kā viens no centrālajiem šajā aspektā minams nāves motīvs. A. Čaka prozā un dzejā, īpaši 1930.gadu beigās un 1940.gadu sākumā tapušajos un dzejnieka dzīves laikā rokrakstā palikušajos krājumos-„Debesu dāvana” un „Lakstīgala dzied basu”-dzīvības un nāves, mūžības, bezgalības un garīgās apskaidrības tematika ir centrālā.”

Nāve pastāv un nav apšaubāma kā viss cits. Tā pastāv neatkarīgi no tā, vai mēs par to domājam vai nedomājam. To nevar, lietojot Bodrijāra terminoloģiju, “izmainīt pret kaut ko citu”.

Filozofs Igors Šuvajevs pirms vairākiem gadiem rakstīja, ka dzīves mājturība paredz izstrādāt miršanas mākslu, kas ļauj uzturēt dzīvo un mirušajam nomirt. Acīmredzami Čaks meklēja šo ceļu, kā dzīvot vai sadzīvot ar nāves neizbēgamību.

A.Čaku neatvairāmi saista pasaules kontrasti, viņš mīl balansēt uz pretrunu šķautnēm, taču galvenokārt tikai tāpēc, lai atklātu tajās dziļi ieslēpto pasaules vienotību. Gandrīz visi A. Čaka varoņi ar milzīgu dvēseles spēku tiecas pārkāpt visam, kas ierobežo, iegrožo cilvēka esību. Paradoksāli, bet no divos A. Čaka stāstu krājumos pieaugušajiem-„Eņģelis aiz letes” un „Aizslēgtās durvis”-ietvertajiem 27 darbiem 17 stāstos to varoņi vai varones iet bojā, respektīvi, to tēma vienā šaurā nozīmē- nāve vai nāve un dzīvība. A. Čakam pretstats starp dzīvību un nāvi, nāves melnā ēna pār cilvēku nepieciešama tikai tāpēc, lai ar pilnu spēku apliecinātu dzīvības skaistumu, lai gūtu iespēju atklāt cilvēku garīgā sprieguma maksimālštāvokļus.

Apzināti vai neapzināti cilvēks izvirza jautājumus par to, cik liela ir viņa dzīves un dzīvības vērtība. A. Čaks akcentē dzīves saturīgumu, ko nosaka nāves neizbēgamība. A. Čaka stāstos „Labā nāve” un „Kāpēc viņa šāvās?” nāves motīvs kļūst par šo darbu saturisko kodolu. Te izskan dzeloša neapmierinātība ar savu esību, dzīves kvalitāti un vidi, kam seko izrāviens no ierastās šaurības.

Stāstā „Labā nāve” 93. gadīgā Ilze ir zaudējusi dzīves jēgu, kas ir „cilvēka uzvedības dzinējspēks, cilvēka tieksme pašrealizēties; centrālais dzīves motīvs, kas atspoguļo to, kādēļ cilvēks dzīvo”. (Ред. Реанна 2005: 407).

„Nespēcīga, bez darba, bez jēgas viņa dzīvo dienu dienā apnikusi pati sev un visa pasaule liekas viņai tāla, sveša, pat naidīga.”(Čaks 1938: 10)

Novecošana kļūst par dzīves un nāves saistītājmehānismu. Dzīves telpa ir sašaurinājusies vecuma nespēka dēļ. Visi notikumi viņas dzīvē ir 2 reizes nedēļā nokāpšana uz pagrabstāva veikaliņu pie vedeklas. Ir iestājies emocionālais bads - „emocionālo iespaidu un pārdzīvojumu nepieciešamība; šaurākā izpratnē – pozitīvo emociju nepieciešamība.” (Ред. Реанна 2005: 410) Viņa pēc psiholoģes Elizabetes Kubleres-Rosas klasifikācijas jau izgājusi četrus nāves pārdzīvojuma posmus: noliegums, naidis, tirgošanās un depresija un atrodas piektajā –

„pieņemšanas” stadijā, kad cilvēks samierinās ar savu likteni un nāves neizbēgamību. Un kaut gan cilvēks nekļūst jautrs, viņa dvēselē iestājās zināms miers.

Ilze savu nāvi gaida un iztēlojas: „Tagad viņas īstā dzīve būtu – nomirt, sajukt ar zemi, ar visu pasauli un kļūt par sākumu jauniem veidiem, jaunai dzīvei, kas viņai seko kaut par barību smilgām uz pašas kapa. Dažreiz nāve ir svētīgāka un auglīgāka par dzīvi. To vecā Ilze jūt. Un kad mājā nomirst kāds jaunāks cilvēks, viņa sēd pie sava loga un izmisusi domā: kāpēc viņa nav šī cilvēka vietā.” (Čaks 1938: 11)

Taču nāve nenāk un atliek samierināties ar esošo, līdz tā atnāk negaidīta un nejauša – kāpņu telpā to pagrūž dzērumā satrakojies kaimiņš, risinot ģimenes konfliktu.

„Vecā Ilze gulēja trepju telpā mierīgi, ar smaidu lūpās. Viņa bija sasniegusi to, ko vēlējās.” (Čaks 1938: 16) Nāve ir atnākusi kā atbrīvošana, kā atpestīšana no bezjēdzīgās dzīves smagmes.

Gluži citāda ir Asjas attieksme pret savu dzīvību stāstā „Kāpēc viņa šāvās?” . Dzīves rutīna nomāc jauno sievieti, viņa sāk pievērst pastiprinātu uzmanību dažādiem sīkumiem, piemēram, ka viņas vīrs urbina degunu. Tas viņu pārmāc un noved līdz augstākajai sakairinātības pakāpei. Bēgšana no vīra, atgriešanās un apziņa „Vēlreiz pierādīt savu niecīgumu – to tikai ne! Tad labāk mirt. Jā, mirt? Kāpēc gan ne? Tad būs beigas visam – riebumam, niecīguma sajūtai, dotam vārdam, sāpēm, šaubām, vīram, pasaulei – visam, visam.” (Čaks 1935: 95)

Pašnāvības mēģinājums, atgriež Asju pie apjausmas, ka dzīvot ir skaisti „Tāpat kā upe, kā krūms, kā zāle starp akmeņiem un mans kaktuss logā. Es ņemšu no dzīves visu, ko viņa man dos, un sniegšu dzīvei visu, ko viņa no manis prasīs. Es pati iešu viņai pretī un pati to izaicināšu. Es vairs nebaidos ne no kā. (...) Es protu priecāties arī par bēdām.” (Čaks 1935: 96)

Gan Ilze, gan Asja meklē sevi un savu vietu šajā pasaulē. Notiek psiholoģiskā pašidentifikācija. Ja nevar atrast sevi, tad varone meklē radikālāko, lai apliecinātu savu es.

„Nāve ir cilvēka dzīvi formējoša daļa, bet ne daļa no esamības.” (Большов 1999: 127), tāpēc caur nāves motīvu A. Čaks slavina mirkli, dzīves skaistumu un burvību, kā arī jēgpilnu dzīvi. Nāve nes mieru un atpūtu pēc krietni nodzīvotas dzīves, tā var kļūt par zināmu atskaites punktu, kas liek meklēt ceļu pie Dieva. A. Čaka varonis neakcentē dzīvību kā Dieva dāvanu, tas mēdz rotaļāties ar dzīvi, izaicināt likteni. Dažbrīd, lai izjustu dzīves burvību un atjaunotu dzīvotgribu, viņam ir jāsažūt, ko īsti tas var zaudēt. M. Heidegera atziņa, ka, tikai apzinoties savu mirstīgumu, cilvēks spēj rast savas esamības jēgu, motivē A. Čaku likt indivīdam sajūst nāves klātesamību un apjēgt dzīves vērtību.

Savu atnākšanu dzīvē cilvēks nav prasījis, proti, viņš ir iemests dzīvē starp sākumu un galu, un akceptējot to, orientējoties uz to, tiek rasta eksistences jēga. Dzīve nav nekas cits kā gājieni no dzimšanas uz nāvi un tikai tie, kas apzinās kā dzimšanas, tā nāves noslēpumu, var daļēji izvēlēties savu ceļu.

Izšķiršanos par esamību un neko bieži nosaka mirklis, jo, kā norāda Ž. P.Sartrs: "Cilvēkam ir lemts bez jebkāda atbalsta un glābiņa katru mirkli apziņā radīt cilvēku no jauna".(Sartrs 1995: 179)

Bibliogrāfija

1. Čaks, A.(1938) Aizslēgtās durvis. Rīga: Grāmatu Draugs.
2. Čaks, A. (1935) Eņģelis aiz letes. Rīga: Zelta Grauds.
3. Больнов О. Ф. (1999) Философия экзистенциализма. Санкт-Петербург
4. Виндельбанд В.(1998) От Канта до Ницше. Москва:
5. Geertz, C. (1973) The Interpretation of Cultures. New York
6. Климантович Н. Ю. (1986) Без формул о синергетике Минск
7. Nīče F. (1939) Tā runāja Zaratustra Rīga: Valters un Rapa
8. Sartrs, Ž.P. Eksistenciālisms ir humānisms(fragmenti)./ Ivbulis V. (1995). Uz kuriem literatūras teorija. Rīga LU
9. Sproģe L., Vāvere V. (2002) *Latviešu modernisma aizsākumi un krievu literatūras "sudraba laikmets"*. Rīga Zinātne
10. „Антология исследований культуры. Интерпретации культуры. Москва- Санкт-Петербург. Издательство Санкт-Петербургского университета, (2006) Под. Ред Мостовой Л. А.
11. Психология человека от рождения до смерти: Москва «Олма-Пресс» (2005)Под. Ред. Реанна А А.